

10. Миронов Б. Русский город в 1740 – 1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Борис Миронов. – Ленинград: Наука, 1990. – 271 с.
11. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Борис Миронов. – СПб: Из-во «Дмитрий Буланин», 2000. – Т. 1. – 548 + 568 с.
12. Кошман Л. Мещанство в России в XIX в. / Лидия Кошман // Вопросы истории. – 2008. – № 3. – С. 3 – 18.
13. Гуржій О. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси з історії та статистики / Олександр Гуржій. – Черкаси, 2009. – 295 с.
14. Кузема О. Чисельність й етносоціальний склад населення міст і містечок правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України: Науково-методичний журнал. – К.: Антросвіт, 2006. – № 2. – С. 17 – 20.
15. Буряк Л. Життя на маргінесах або образ шинкарки в українській історіографічній спадщині (кінець XIX – поч. XX ст.) / Лариса Буряк // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – Число 12. – К., 2005. – Ч. 2. – С. 182 – 197.
16. Военно-статистическое обозрение Российской Империи / Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального штаба. Волынская губерния. – Т. X. – Ч. 3. – СПб., 1850. – 239 с.
17. Друзь Е. Социальное положение женщины в обществе / Елена Друзь. – Харьков: Консум, 2001. – 424 с.
18. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні / Олексій Нестеренко. – Ч. 1: Ремесло і мануфактура. – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959. – 392 с.
19. Милов Л. О так называемых аграрных городах России XVIII в. / Л. Милов. // Вопросы истории. – 1968. – № 6. – С. 54 – 57.
20. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. / Издание губернского статистического комитета [Составлена под редакцией Секретаря Комитета И.Ф. Мацкевича]. – Житомир: Типография Губернского Правления, 1885. – 77 с.

Аннотация

В статье рассматривается место и роль хозяйственной деятельности женщин-мещанок Волынской губернии. Определяются области деятельности, способы и возможности заработка на жизнь.

Ключевые слова: Волынь, мещанка, купчиха, горожанка, женщины провинции.

Annotation

The article studies the role and place of economic activity of petty bourgeois of Volyn province. It defines functional area, the ways and the opportunities to earn for life.

Key words: Volyn, petty bourgeois, tradeswoman, merchant woman, townswoman, women of provincial cities.

**Олена Заєць
(Київ)**

ЗЕМСЬКА МЕЛІОРАЦІЯ В ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Досліджується діяльність Полтавського земства в галузі осушення земель з метою їх прибуткового використання.

Ключові слова: земська меліорація, осушення боліт, меліоративний зайом, магістральний канал.

Питання місцевого самоуправління і благоустрою завжди було актуальним в Україні. Земське самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. – добрий зразок

самодіяльної організації населення з метою покращення свого добробуту і благоустрою. Внесок окремих губернських земств був неоднаковим в різні галузі господарства.

Мета даної розвідки – дослідити діяльність Полтавського губернського та повітових земств у справі осушення боліт.

Уряд Російської імперії в другій половині XIX ст. виявив зацікавлення в осушенні боліт чорноземних губерній для того, щоб збільшити посівні площі. У 1873 р. створилися дві спеціальні експедиції для осушення боліт – Західна і Північна. На Західну експедицію було покладено завдання вивчення Полісся. Позитивні наслідки від осушення боліт на Поліссі спонукали доручити Західній експедиції ще й роботу зі складання кошторисів осушувальних робіт. У Чернігівській губернії процесом осушення зацікавилися повітові земства в 70-х рр. XIX ст. Після клопотання Чернігівського губернського земства були зроблені докладні обчислення боліт Ніжинського, Козелецького і Остерського повітів, після чого в 1895 р. було вирішено розпочати осушення болота Трубайло, яке утворилося верхньою течією р. Трубіж. Оскільки, нижня частина цього болота знаходилася в Переяславському повіті Полтавської губернії, то Козелецька повітова управа навесні 1887 р. запропонувала Переяславській управі провести осушення в долині р. Трубіж.

Повітові збори Переяславського земства ухвалили рішення просити уряд про направлення гідротехніків для дослідження боліт для того, щоб з'ясувати вартість осушувальних робіт. Міністерство державного майна відрядило туди гідротехніка О. Харчева зі складу Західної експедиції з покриттям витрат на його роботу за рахунок губернського земства. Збори виділили 450 руб. і восени 1888 р. були проведені дослідження. На думку техника О. Харчева, який провів геологічну розвідку по р. Трубіж (близько 18 тис. десятин), при проведенні системи каналів протяжністю у 152 версти можна отримати чудові луки. Для здійснення таких робіт потрібно було близько 250 000 руб. Оскільки таких витрат Переяславське земство не могло собі дозволити, то повітові земські збори 1899 р. постановили осушення долини р. Трубіж відкласти.

А тим часом Міністерством державного майна було створено експедицію з питань осушення і зрошення півдня Росії (в тому числі і Полтавської губернії). Полтавська губернська управа подала клопотання про направлення завідувача казенними торфовими болотами Т. Ситіна для ознайомлення з полтавськими торфовищами. Дослідження Т. Ситіна у 1893 р. і О. Соловйова у 1894 р. виявили, що полтавський торф гарної якості, але він ніколи не добувався через надмірну водність. Губернська управа погодилася, що ліс в губернії дорогий, а добування торфу з осушеного болота обходиться дешевше, ніж з неосушеного. За торф можна отримати 300 млн. руб., а з осушеного болота 540 млн. руб. Цей розрахунок, звісно, заохотив губернську управу до проведення осушення. Його можна було здійснити проведенням каналів до річок. Однак, заболочуванню сприяли не тільки болота, але і велика кількість водяних млинів та побудованих для них гребель. Так, у 1895 р. на Полтавщині було 83 млини в 11 повітах.

Ситуація ускладнювалася тим, що Чернігівське губернське земство провело осушення болота Трубайло, і багато приватних власників Переяславського повіту втратили сінокоси, бо вода стояла все літо. Тому Переяславське повітове земство подало прохання в Полтавську губернську управу про виділення позики із страхового капіталу в 50 000 руб. на осушення боліт по р. Трубіж [1, с. 89 – 94].

Полтавські губернські земські збори 9 грудня 1895 р. постановили дозволити одержати Переяславському земству позику 50 000 руб. із страхового капіталу, але до робіт

так і не приступили, бо, маючи проект, який зробила Західна експедиція Й. Жилінського в 1897 р., Переяславське земство другий раз доручило складання проекту і кошторису гідротехніку В. Янковському. Виявилася різниця між цими кошторисами, тому осушення відклали. Так, за першим проектом всього по р. Трубіж передбачалося зробити 55 верст основного каналу і 95 верст бічних. І на це необхідно було витратити 1000 руб. А за другим проектом на проведення 32 верст головного каналу і 38 верст бічних потрібно було 1200 руб. Губернська управа таки виділила 1000 руб. Переяславському земству на осушення низин по річках Трубіж і Недра. Також було дозволено меліораційну позику по 15 000 руб. Лубенському і Прилуцькому повітовим земствам. Але Прилуцьке земство негайно повернуло 15 000 руб. позики через те, що заяв на осушення низин від приватних власників не було [2, с. 10]. А Лубенському земству надали тільки 1583 руб. 91 коп. позики на осушення боліт після того, як були проведені дослідження коштом приватних власників. А повітове земство допомогло осушенню заплав тим, що викупило 6 гребель по течії Удаю і Сули [3, с. 3 – 6].

Полтавське губернське земство усунулося від обов'язків по організації такого виду робіт і переклало всі організаційні справи (виконання підрядних робіт, замовлення плану-креслення, найм гідротехніка, купівлю землечерпальної техніки і т. і.) на повітове земство. Правда, при цьому воно щороку посилало нові «Правила для осушення боліт» в повітові управи для розгляду, чим ще більше заплутувало обов'язки повітових і губернської управ. Губернське земство погоджувалося надавати повітам тільки технічну підтримку і кредит. Якщо після отримання кошторису впродовж 3 років не приступали до осушувальних робіт, то половину вартості геологічної розвідки і складання кошторису мало виплачувати повітове земство, а другу половину – губернське. Якщо роботи велися, то всі витрати повністю сплачували власники боліт [4, с. 25 – 34].

Прилуцька повітова управа перебувала в стані очікування. Вона була не проти провести осушення заплав р. Удай, але заважала гребля в х. Міняйлівка графині Ламсдорф, що згодом перейшла у власність міщанина Чернікова. Гребля затримувала весняну воду, яка розливалася по низовинних землях в руслах річок Удай та Лисогор. Зі слів інженера Є. Оппокова, автора книги про річки Полтавської губернії «Речные долины», покращити якість ґрунту можна було лише за допомогою знищення млинових загат. Міняйлівська гребля лише в Дегтярівсько-Іванківській дачі заливала 1147 десятин сінокошу. У Прилуцьку повітову управу надійшли прохання про осушення земель по р. Удай і згоду на сплату за осушувальні роботи від жителів сіл Рибці, Мільки, Лиски, Переволочна і Подище [3, с. 3 – 33].

Від міщанина Чернікова 3 грудня 1899 р. надійшла пропозиція продати Прилуцькому земству цю греблю разом з містками і 5 млинами, 9,5 десятин сінокошу, 2,18 десятин лісу, 15 десятин болота за 15 тис. руб. Дозвіл Полтавського земельного банку, в якому була закладена гребля, також був. Однак, згоди з Прилуцьким земством так і не було досягнуто.

Пирятинське земство самостійно провело осушувальні роботи по р. Оржиця. Головний осушувальний канал мав 15 верст, з яких 5 верст було самостійно прокопано власниками боліт. Вся вартість робіт становила 10 801 руб. 80 коп. Ці кошти мали відшкодувати власники, які звільнялися від земських платежів [5, с. 3 – 11].

Інженер Г. Ганько вирахував, що вартість осушувальних робіт по р. Перевод становитиме 15 804 руб. 08 коп. Прилуцькі повітові збори постановили просити таку

позику в губернського земства [5, с. 10]. Але повітова управа так і не домовилася з усіма власниками боліт по р. Перевод. Натомість вона отримала прохання про осушення від власників боліт по нижній течії р. Удай від Прилук до Варви, де не робив дослідження Г. Ганько. Він висловив сумнів у корисності осушення заплав у цій частині р. Удай, доки не осушена територія по верхній течії ріки. За вимогою губернської управи Г. Ганько зробив проект осушення цієї частини Удаю в 1908 р. Він коштував 1994 руб. 24 коп., половину губернська управа просила Прилуцьке земство повернути. Але повітові збори 28 вересня 1908 р. визнали повернення цих коштів передчасним, оскільки у випадку підписання договорів із власниками вони підуть на їх рахунки.

У тому ж 1908 р. Полтавська губернська управа доповіла зборам про те, що нарешті виклопотала в Головному управлінні землеустрою і землеробства меліоративну позику на осушення боліт. Губернські збори затвердили запропонований управою такий порядок робіт: у першу чергу осушити болота: а) по р. Трубіж в Переяславському повіті на площі 11 220 десятин; б) по р. Супій в Золотоніському повіті на площі 7160 десятин; в) по р. Грунь-Ташань в Зіньківському і Миргородському повітах на площі 1800 десятин.

У другу чергу було намічено осушення боліт по р. Перевод в Пирятинському і Прилуцькому повітах – 5000 десятин і по р. Оржиця Пирятинського повіту – 8000 десятин, р. Удай Прилуцького повіту – 11 000 десятин, р. Ромен Роменського повіту – 2800 десятин, а також боліт Білява в Переяславському повіті на площі 400 десятин і Карань (Гусине) в Золотоніському повіті на 5000 десятин.

Розпочалися роботи першої черги по річках Трубіж і Супій у другій половині 1909 р., а закінчено копання магістрального каналу лише наприкінці 1912 р. Роботи в Золотоніському і Переяславському повітах проводилися таким чином: необхідне для магістрального каналу болото переходило у власність повітового земства за плату від 100 до 200 руб. за десятину. Магістральний канал робився шириною по дну від 1,8 до 2,2 саж., середньої глибини – 0,65 саж, а бічні канали викопувалися шириною по дну 0,2 саж. і середньої глибини – 0,6 саж. Вартість осушувальних робіт у Золотоніському повіті становила: проведення магістрального каналу – 1250 руб.; додаткові витрати з укріплення відкосів – 100 руб.; купівля болота під магістральний канал – 125 руб.; проведення бічних каналів – 300 руб.; обладнання проїзних мостів і пішохідних кладок – 85 руб.; обладнання шлюзів – 475 руб.

Золотоніське повітове земство уклало договори на осушувальні роботи з розрахунку 16 руб. 28 коп. за десятину, з яких 4 руб. 28 коп. брали на себе губернське і повітове земства. Повітове земство мало також фінансувати обслуговування каналів по 30 коп. щорічно за десятину. Виплату вартості осушувальних робіт планували на 20 років. Всього за цей час потрібно було сплатити за десятину 22 руб. 56 коп.

Всі ці розрахунки Полтавська губернська управа розіслала як зразок тим повітовим земствам, де планувалися меліоративні роботи, для підготовки власників боліт до підписання відповідних договорів [6, с. 12 – 13].

У Прилуцькому повіті земством так і не було проведено ніяких осушувальних робіт. Прилуцьким земцям взагалі була притаманна надзвичайна млявість, небажання учитися фінансовій звітності. Повітові земські збори неодноразово «пропонували управі надалі не відпускати авансом сум по приватних розписках» [2, с. 10]. Напрямо роботи земств визначав їх склад. Так, у Прилуцькому земстві з 39 гласних було: 4 Милорадовичів, з них

3 – брати, 2 Маслянникових, 12 дворян, 12 військових, 4 державних службовців, 2 міщанина, 5 козаків, 3 селянина і один лісничий [7, с. 47].

Інертність та й розважливість деяких земців зіграли позитивну роль в процесі осушення боліт у Полтавській губернії. Ще в 1895 р., коли тільки з'явилося це питання, губернський гласний Е. Шейдеман доводив, що Полтавська губернія страждає від посух, а якщо провести осушення низин, то це потягне за собою зменшення опадів. І наводив, як приклад, Смоленську губернію, де осушення боліт призвело до зменшення кількості опадів, оскільки вони утримували вологу і живили Дніпро. Губернські гласні Н. Ольховий і А. Ходолій також наполягали на тому, що річки Полтавської губернії влітку пересихають, а знищувати джерело їх наповнення, – болота, – не можна заради кількох десятин сінокосу, бо велика губернія не може бути позбавлена річок. Найавторитетніший гідротехнік Західної експедиції Є. Оппоков, який пізніше став губернським інженером-гідротехніком Чернігівського земства, дослідив річки Полтавської губернії і зробив висновок, що Сула, Псел і Ворскла належать до висихаючих, і підживити їх можна проведенням бічних осушувально-зрошувальних каналів. Видану в 1905 р. працю Є. Оппокова «Речные долины» губернське земство відмовилося оплатити і сплатити гонорар автору, а взяло в нього 100 екземплярів книги як компенсацію за борг [8, с. 38].

Критично зустріли роботу Є. Оппокова ще й тому, що в цей же час землю Полтавської губернії досліджував В. Докучаєв, видавши результати робіт в 16 томах. У його експедиції брали участь також учні В. Докучаєва В. Вернадський, Г. Висоцький, К. Глінка, П. Отоцкий, Г. Адамов, Г. Танфільєв та ін. Ними вперше були виділені й описані сірі лісові ґрунти, розпочато дослідження солонців. У Полтаві В. Докучаєвим було створено природничо-історичний музей з ґрунтовим відділом [9]. Вчений вважав, що осушення ґрунтів мало бути науково обґрунтовано і вестися з урахуванням особливостей рельєфу, геологічної будови і метеорологічних умов краю. Свій висновок у вигляді доповіді В. Докучаєв надрукував у «Трудах Санкт-Петербурзького товариства природодослідників» [10, с. 174].

А землевласники с. Гуслисте Золотоніського повіту домоглися при сприянні губернської управи, щоб Західна експедиція Й. Жилінського провела дослідження, в ході якого виявилось, що на осушення навколишніх боліт було потрібно 2430 руб.. Цю суму жителі села сплатили без участі земства.

Отже, на відміну від Чернігівської губернії, де земство з запалом і підприємницьким підходом активно взялося за осушення боліт, Полтавське губернське земство, а особливо Прилуцьке повітове, всіляко зволікали з ним. Тим самим вони не допустили масового знищення лісів і зменшення повноводності річок. Але в деяких земствах спільні дії земств та сільських громад сприяли вирішенню важливої проблеми надмірного заболочення ґрунтів.

Джерела та література:

1. Полтавское губернское земское собрание XXXI-го созыва 1 – 9 декабря 1895 г. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1896.
2. Постановления XXXVI очередного Прилукского уездного земского собрания 1900 г. и доклады земской управы и приложения к ним. – Прилуки: Типография Я.М. Линкова, 1900.
3. Журнал экстренного заседания Прилукского уездного земского собрания 6 февраля 1900 г. и доклады земской управы и приложения к ним. – Прилуки: Типография Я.М. Линкова, 1900.
4. Постановления XXXIX очередного Прилуцкого уездного земского собрания 1903 г. и доклады и приложения к ним. – Прилуки: Типо-литография А.Я. Мирова, 1909.

5. Журнал экстренного заседания Прилуцкой уездной земской управы 27 февраля 1901 г. и доклады уездной земской управы и приложения к ним. – Прилуки: Типография Я.М. Линкова, 1901.
6. Доклад № 2 По поводу о предстоящем осушении болот в Прилуцком уезде // Копии постановлений Прилуцкого экстренного уездного земского собрания 4 ноября 1911 г. и доклады земской управы и приложения к ним. – Прилуки: Типография Я.М. Линкова, 1912. – С. 12 – 31.
7. Постановления XXXIII очередного Прилуцкого уездного земского собрания 1897 г. и доклады земской управы с приложениями к ним. – Прилуки: Типография Я.М. Линкова, 1898.
8. Журналы Полтавского губернского земского собрания 41 очередного созыва 1908 г. – Полтава: Электрическая типография торгового дома И.Л. Фришберга и С.Е. Зороховича, 1906.
9. Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Докучаев,_Василий_Васильевич.
10. Доклад В.Докучаева по вопросу об осушении болот вообще и в частности Полесья //Труды Санктпетербургского общества естествоиспытателей [ред. А. Бекетов] – Т. VI. – СПб., 1875. – С. 131 – 185.

Аннотация

Исследуется деятельность Полтавского земства в области осушения земель с целью их прибыльного использования.

Ключевые слова: земская мелиорация, осушение болот, мелиоративный заем, магистральный канал.

Annotation

The activity of the Poltava Zemstvo in the drainage of land for their profitable use.

Key words: Zemstvo reclamation, drainage of wetlands, reclamation loan, trunk.

Ярослава Мочернюк

(Київ)

ОРЕНДА ЗЕМЛІ У ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена питанню оренди землі у поміщицьких маєтках Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в контексті загальних економічних змін в Російській імперії.

Ключові слова: оренда, маєтки, поміщики, Київська губернія, землеволодіння, землекористування.

Київська губернія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. входила до одного з найбагатших аграрних регіонів Російської імперії. Це була місцевість з родючими ґрунтами, порівняно високим рівнем сільськогосподарської культури. Землеробство давало значний прибуток і було головним заняттям людної губернії. На Київщині спостерігалось зіткнення багатьох сільськогосподарських інтересів різних категорій населення.

Київська губернія займала в 1861 – 1917 рр. площу у 50 998 квадратних кілометрів, що становило 4 329 671 десятин, з них під лісами – 914 818, а непридатної – 295 783 десятини. Протягом вказаного періоду відбувається еволюція поміщицького землеволодіння та землекористування. Для поміщицького господарства характерним явищем стає глибока криза, пов'язана з необхідністю переходу до нових методів господарювання – капіталістичних. Більшість поміщиків не змогли організувати свої господарства, враховуючи виклик часу. Селяни вирішували проблему власного малоземелля через оренду поміщицьких угідь [1, с. 135].